

Andrea Morpurgo, *Il cimitero ebraico in Italia: Storia e architettura di uno spazio identitario*, Macerata: Quodlibet, 2012, 215 pp.

אנדראה מורפורגו, אדריכל וחוקר אדריכלות, סוקר בקצרה בספרו את ההיסטוריה של בית הקברות היהודי באיטליה מימי הביניים ועד המאה העשרים. הנושא המרכזי של הספר, כפי שמעידה תת-הכותרת, הוא חשיבותו של בית הקברות כמרחב לביטוי הזהות היהודית. קריאת הספר אינה מחייבת ידע מוקדם, ואף מוגדרים בו מושגי יסוד, כגון בית כנסת וגטו. יש בספר סיכומים קצרים של תולדות יהודי איטליה, לפי נושאי הפרקים השונים. בסיומם אלו נדונים בקיצור נמרץ התנאים הפוליטיים של הציבור היהודי והשלכותיהם על מערכת היחסים בין היהודים לנוצרים ועל גיבוש הזהות היהודית והתפתחותה. הדיון מבוסס במידה רבה על ספרות המחקר ועל העיתונות היהודית האיטלקית בת התקופה, אך ניכר שהמחבר ערך גם עבודת מחקר מעמיקה, והוא מפנה בהערות השוליים למסמכים השמורים בעשרים ושבעה ארכיונים.

מרכז הכובד של הדיון הוא בתקופה שמהקמת המדינה האיטלקית המודרנית, בשנת 1861, ואילך. בהתאם לכך לאחר פרק מבוא קצר על התקופה הטרום-מודרנית המחבר עובר לעת החדשה, מפלישת צבא נפולאון לאיטליה ואילך, והוא מרחיב בסוגיה המרכזית של גיבוש הזהות היהודית המודרנית. הפרק השלישי מוקדש לבתי הכנסת המודרניים (טורינו, פירנצה, מילנו, רומא, וטריאסטה), אשר עוצבו בסגנון 'מזרחי'. מורפורגו סוקר את ההיסטוריה של תכנון המבנים ובנייתם, ואינו מזניח בתי כנסת הירועים פחות שנבנו גם הם במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. מומחיותו באדריכלות באה לידי ביטוי למשל בהשוואה בין מבנים ומרחבים באיטליה לבין מקביליהם בארצות אחרות באירופה, כגון בתי כנסת חדשים בגרמניה ובצרפת (עמ' 36).

המאה התשע עשרה הייתה תקופה מהפכנית באירופה במה שנוגע ליחס למוסד בית הקברות. מדינות רבות החליפו את הקבורה במרחב של כנסיות הערים בקבורה בבתי קברות ציבוריים, חילוניים, שהוקמו מחוץ לחומות העיר.

הפרקים הרביעי עד השביעי דנים בכתי קברות יהודיים מסוגים שונים, ובהם כתי קברות חדשים בקהילות ותיקות (טריאסטה, פירנצה, ליורנו), כתי קברות שהיו חלקות בתוך כתי קברות ציבוריים (טורינו, ג'נובה, רומא, מודנה), כתי קברות בקהילות חדשות (בולוניה, מילנו, נפולי) וכתי קברות ישנים שנעשו בהם שינויים (אנקונה, ונציה, פררה). המחבר סוקר בתמציתיות את ההיסטוריה הטרום-מודרנית של כתי הקברות בקהילות השונות ומתמקד בתמורות שחלו במאה התשע עשרה. פרקים אלו מלווים בשפע איורים ושרטוטים, המבהירים את המושגים הארכיטקטוניים.

שינויים שהנהיגו יהודי איטליה בטקס הקבורה במאה התשע עשרה הם נושא הפרק השמיני, המשבח היבט זה של בית הקברות בהקשר של עיצוב הזהות היהודית המודרנית. כאן ובסוגיות אחרות עמד לפני היהודים האתגר לשמר את עיקר המסורת העתיקה ובתוך כך להתאימה לרוח התקופה החדשה, לאור ההשתלבות – ולעתים ההיטמעות – של היהודים בחברה הכללית. ניכר שבכל התחומים הרלוונטיים כחננו יהודי איטליה את תדמיתם לאור הנורמות שהיו מקובלות בקרב הציבור הקתולי. פרק זה מרחיב גם על תמורות בעיצוב המצבה, הן בכתובת והן ביסודות הקישוטיים.

הפרק התשיעי עוסק בקצרה בעוינות שגילו השכנים הנוצרים לטקסי הקבורה של יהודי איטליה, עוינות שהגיעה לעתים אף לכדי אלימות. מורפורגו מראה כי תופעות אלה הטרידו את הציבור היהודי לא רק בתקופה הטרום-מודרנית אלא אף במאה התשע עשרה, לרבות בתקופה שלאחר איחוד המדינה וכמובן גם בתקופה הפשיסטית.

הספר מסתיים בקטלוג של כתי הקברות של יהודי איטליה. ערכי הקטלוג הזה מסודרים לפי מחוזות המדינה, ובכל מחוז מפורטים כתי הקברות בסדר אלף-ביתי של היישובים. הערכים כוללים פרטים על מיקום בית הקברות ותמצית של תולדותיו. תוספת עשירה של איורים ומפות, לקסיקון מונחים עבריים ומפתח שמות חותמים את הספר.

ספרו של מורפורגו איננו מחקר מקיף ומעמיק בנושא הנדון, שהיה מפרנס ספר עב כרס ואולי רב כרכים. אף על פי כן זהו ניסיון ראשון לסכם את הנושא, והוא משיג מטרה זו 'בקצירת האומר' ובצלילות הלשון, בלי לוותר על מתודולוגיה מחקרית מקצועית ראויה לשבח.

הטווס, המגוהץ וחצי האישה

נינה פינטור-אבקסיס, הטווס, המגוהץ וחצי האישה: כינויים, הומור ופולקלור
בשיח היום-יום של יהודי טיטואן דוברי החכתייה, ירושלים: מכון בן-צבי,
תשע"ד, טז + 338 + xx עמ'

בשנים האחרונות אנו עדים לפריחה אקדמית ומחקרית בישראל בתחום
התרבות היהודית-הספרדית. בכל האוניברסיטאות בישראל מלמדים כיום
את שפת הלאדינו, ספרותה ותרבותה. מדי שנה חוקרים צעירים מסיימים
את לימודיהם לתואר שני ושלישי בחקר תרבות זו, וחלקם משתלב בהוראה
במוסדות להשכלה גבוהה. יש הקצאת משאבים לתחום, ופרסים ומלגות גבוהות
מוענקים לתלמידים מצטיינים על בסיס תחרותי. לפני כעשור, בשנת 2004,
נוסדו שני מרכזים מחקריים לקידום ולטיפוח של מחקר תרבות הלאדינו, מרכז
סלטי באוניברסיטת בר אילן ומרכז גאון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

השינוי הדרסטי שחל בסוף שנות השבעים בישראל: המעבר ממדיניות
תרבותית של כור היתוך למדיניות פלורליסטית המעודדת מורשות אתניות
קבוצתיות, תרם כמובן גם לפיתוח מחקר התרבות היהודית-הספרדית. השינוי
התבטא בתכניות לימודים חדשות מטעם משרד החינוך בבתי ספר, בהקצאת
משאבים רבים לאוניברסיטאות, בחקיקת חוק הרשות הלאומית לתרבות
הלאדינו, תשנ"ו-1996, ובעיקר בהלך הרוח הציבורי. כל אלו הביאו לעידוד
משמעותי של חקר הלאדינו, הוראתה והנגשת תרבותה לפני כלל הציבור
הישראלי.

רוב בני הדור הוותיק של חוקרי הלאדינו בישראל לא החלו את דרכם
האקדמית בחקר הלאדינו אלא פנו לתחום זה בשלב מתקדם בקריירה שלהם.
כך לדוגמה פרופ' יעקב בן-טולילה ופרופ' אורה שורצולד עסקו תחילה בלשון

עברית, פרופ' עליזה מיוחס-גינאו עסקה בהיסטוריה כללית של ספרד, ופרופ' תמר אלכסנדר – בחקר הסיפור החסידי האשכנזי. ואולם משהציבו אלו את חקר הלאדינו כתחום מוכר אקדמית, חוקרי הדור הצעיר עוסקים כיום בלאדינו מראשית דרכם האקדמית, כמו לדוגמה ד"ר אליעזר פאפו,¹ ד"ר אביעד מורנו² וכמובן ד"ר נינה פינטראבאקסיס.

ביסוס התחום אפשר להעמיק את המחקר ולהרחיבו – מצד אחד להתמקד בקהילות בודדות ובקבוצות משנה ולא לכתוב עוד ספרים מקיפים על תרבות הקהילה היהודית-הספרדית בכלל כעשויה מקשה אחת, ומצד אחר להעמיק את הדין בסוגות ספרותיות שונות.

קהילת דוברי החכתייה בצפון מרוקו, שעד לאחרונה לא קיבלה תשומת לב מחקרית, זוכה כעת למחקרים משלה, כמו ספרם של בן-טולילה ואלכסנדר בתחום הלשון והספרות³ וספרו של מורנו בהיסטוריה,⁴ ואילו בתחום האתנו-מוזיקולוגיה שושנה וייך-שחק מפרסמת כבר שנים מחקרים על השירה בקהילת היהודים-הספרדים בצפון מרוקו.⁵ בד בבד עוסקים חוקרים בקהילות מרכזיות כמו סלוניקי ואסאנבול. לדוגמה שמואל רפאל ואייל גינאו עוסקים בחקר יהודי יוון ובמיוחד סלוניקי ורפאל מתמקד בחקר השואה בסלוניקי,⁶ דוד בוניס פרסם ספר על לשון הלאדינו של יהודי סלוניקי,⁷ וירון בן-נאה כתב וערך ספרים על יהודי תורכיה.⁸

1 אליעזר פאפו, והתלת לבוך ביום ההוא: פרודיות ספרדיות יהודיות על ההגדה של פסח, ירושלים תשע"ב.

2 אביעד מורנו, אירופה ממרוקו: הפרוטוקולים של הנהגת קהילת יהודי טנג'יר (החונטה), 1860-1864 (מוסף פעמים, 1) ירושלים תשע"ה.

3 תמר אלכסנדר ויעקב בן-טולילה, מילה בשעתה זהב מעלתה: הפתגם הספרדי יהודי בצפון מרוקו, ירושלים תשס"ח.

4 מורנו (לעיל, הערה 2).

5 Susana Weich-Shahak, *Romancero Sefardi de Marruecos: Antología de tradición oral*, Madrid 1997

6 Shmuel Refael, *Un grito en el silencio: La poesía sobre el holocausto* 2008 en lengua sefardí: estudio y antología, Barcelona 2008 גינאו (עורך), יוון (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), ירושלים תשע"ד.

7 משה קאזיס, קולות משאלוניקי היהודית: קטעים מהסדרות ההיתוליות בג'וזמו: טיאו איזרה אי סו מוז'יר בינוטה, וטיאו בוחור אי סו מוז'יר ג'אמילה, מהדורת דוד בוניס, ירושלים ושאלוניקי תש"ס.

8 ירון בן-נאה, יהודים בממלכת הסולטנים: החברה היהודית ביאמפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה, ירושלים

עד לפני שנים מועטות התמקד עיקר מחקר הספרות הספרדית-יהודית בסוגת הרומנסה, שנחשבה לסוגה השלטת בתרבות היהודית-הספרדית, ושיש לה מסורת רבת שנים של מחקר ענף, אך המחקר התרחב ופנה לסוגות נוספות, כמו הסיפור⁹ והפתגם,¹⁰ וכן ניתנה תשומת לב לסוגה סיפורית חדשה למדי במחקר: הסיפור האישי.¹¹

רוב חוקרי התרבות היהודית-הספרדית הם כיום בני הקבוצה הנחקרת, כך שהם פועלים במעגל השתייכות הקרוב אליהם, שולטים בלשון בני הקבוצה, לאדינו או חכתייה, ומכירים את המרואיינים גם מחיי היומיום. גם זו תופעה חדשה למדי. לחוקרים אלו יש יתרון של נגישות והבנה מעמיקה של התרבות, אך עליהם להיזהר מקרבת יתר.

ספרה של פינטראבקסיס מייצג היטב את המגמות המחקריות החדשות שהזכרתי. זהו ספרה הראשון של המחברת, המבוסס על עבודת הדוקטור שלה. הספר עוסק בקהילה אחת, דוברי חכתייה בצפון מרוקו, ולמעשה מצמצם בכדיקה של עיר אחת, טיטואן, עיר המוצא של משפחתה של המחברת. מאחר שהמחברת חקרה את בני הקבוצה שלה, הייתה לה נגישות רבה למקורות בעת עריכת עבודת השרה, ונוסף על כך היא דוברת את שפת החכתייה.

הספר עוסק בסוגה שולית לכאורה: כינויי שמות, נושא שעד כה לא נדון במחקר מנקודת מבט פולקלוריסטית, ומבחינה זו הספר חדשני. מניתוח כינויים כמו 'החתולה' (La Gata), 'הגווייה' (El Cadaver) או 'נינה הבלונדית' (Nina la rubio) עולה הווי החיים בקהילת יהודי טיטואן. מנושא מצומצם לכאורה עולות שאלות נכבדות, ולכל אחת מהן מוקדש פרק בעבודה. הפרק הראשון הוא מבוא כללי המסווג את הכינויים וממפה אותם על פי שני מעגלים: המעגל הפנימי עוסק בכינויים של מי ששייכים לקהילה, ושהם חלק ממנה, למשל כינויו של החלבן המקומי 'שמואל מהחלב' (Samuel de la leche), והמעגל החיצוני עוסק בכינויים של מי שנחשבים זרים, למשל 'הזר' (El Forastero). הפרק השני עוסק בשאלת המגדר ובמיעוט הכינויים שניתנו לנשים, ומתוך כך עולה מעמד האישה בקהילה ובמשפחה כמי שנוקטת להגנה. רוב כינויי

תשס"ז; הנ"ל (עורך), תורכיה (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), ירושלים תש"ע.

9 תמר אלכסנדר, מעשה אהוב וחצי: הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים ובאר-שבע תש"ס.

10 תמר אלכסנדר, מילים משביעות מלחם: לחקר הפתגם הספרדי יהודי, ירושלים ובאר-שבע תשס"ד.

11 מיכל הלד, בואי אספר לך, ב'ין טי קונטארי: עיון רב תחומי בסיפורים אישיים של מספרות עממיות דוברות ספרדית יהודית (לאדינו), ירושלים תשס"ט.

הנשים משייכים את האישה לאב או לבעל, למשל 'החלבנית' (La Lechera), משום שהיא בתו של החלבן. לעתים כונתה אישה על פי מקצועה, למשל 'הטבחית' (La Cocinera), או על פי מראה – 'החתולה' (La Gata).

בפרק השלישי נבחנות הזהות האתנית של הקהילה והגדרת גבולותיה מול יהודי הערים השכנות. יהודי טיטואן יצרו באמצעות כינויים גבול של היבדלות ונתנו ביטוי לתחושת העליונות שלהם לעומת האחרים. הכינוי 'הששאוני' (El Sheshauni) מציין רק את שם העיר השכנה, אולם על רקע האנקדוטות המלעיגות על טיפשותם של בני עיר זו ידע בן טיטואן במה מדובר כשכינו מיישהו בכינוי זה. בני טיטואן ראו את עצמם כבני עיר בעלת קדושה ואמות מידה מוסריות גבוהות, והכינויים ביטאו דימוי עצמי זה, יצרו אותו וחיזקו אותו.

הפרק הרביעי מרחיב את המעגל ובודק את היחסים עם המוסלמים ועם יהודי דרום מרוקו, שהיו דוברי ערבית-יהודית. יהודי טיטואן אימצו את התרבות הספרדית, שנראתה להם תרבות עילית. הם התרחקו מהקהילה היהודית בדרום מרוקו, והכינויים שבהם כינו את יהודי דרום מרוקו, 'זר' או 'נספח' (El Forastero, El Agregado), משקפים את הזרות שחשו כלפיהם. הם כמעט לא יצרו כינויים למוסלמים – עדות לניתוק מהם; המוסלמי כונה בפשטות 'המוסלמי' (El Moro), ופתגמים שונים מעידים על היחס השלילי כלפיו ועל המשמעויות הנוספות של המילה: אלים, זעפן. נוצרים כונו 'שכנים', ובכינוי זה השתמשו במילה העברית (Los Sajenim).

הפרק החמישי בודק את התמורות שחלו בכינויים בתפוצות טיטואן במשך הזמן ואת תהליכי השינוי וההתאמה לסביבה החדשה. כאן נמצא כינויים כמו 'מופלט' ו'מיידלה', הלקוחים מתרבות הסביבה החדשה, המרוקנית והאשכנזית בהתאמה. עם זאת המחברת סבורה כי הפונקציה של ליכוד הקבוצה באמצעות מתן הכינוי על פי הנורמות הנהוגות בה לא נשתנתה. להפך, דווקא ההתפזרות של בני הקהילה העמיקה את הצורך לשמור על המסורת שלה. מתן הכינוי הפך לערך המשמש כתו היכר של בן הקהילה ומחזק את זהותו האישית והקבוצתית. הפרק השישי הוא סיכום תאורטי, ומוקדש לאפיונו של הכינוי כסוגה פולקלורית ייחודית. המחברת מבחינה בין כינויים טיפוסיים, המתאימים לפרטים שונים בקהילות שונות, כגון 'פיסת לחם מבורכת' (Pan del Dio) לאדם טוב לב, לבין כינויים פרטיים הקשורים בסיטואציה אמתית בסביבה ספציפית, ושנוצרו עבור אדם מסוים, כמו הכינוי 'כד חרט' (Botijo) לאדם שצווארו הוסתר בשל משמניו.

הכינוי נבדק לא רק בהקשר תוכני-נושאי אלא גם בפן הספרותי-פואטי: השפה (חכתייה, ספרדית, צרפתית); צורות ספרותיות ולשון ציורית (מטפורה, דימוי, מטונימיה); משחקי לשון ובעיקר היסוד ההומוריסטי.

מניתוח 250 הכינויים, נוסף על ניתוח אנקדוטות, בדיחות, פתגמים ואמרות, עולים הזהות האתנית המורכבת של יהודי טיטואן והקשרים בין זהות קבוצתית לזהות פרטית.

הכינוי מיקם את האדם כחלק מן החברה ובהתייחס אליה. הקשר בין הומור לכינויים שימש ככלי לבקרה חברתית וכגורם היוצר או מגבש יכולת חברתית תרבותית.

הכינויים חושפים את תפיסת המציאות באמצעות מתח בין ניגודים, שהוא גם בסיס להומור: יהודי וגוי, גבר ואישה, אמת ומראית עין, מעוות ומתוקן. באמצעות הכינויים נפרשים חיי הקהילה, תפיסותיה ודימוייה, מפת התעסוקה בעיר, יחסים במשפחה, היחס לנשים, יחסים פנים-קהילתיים וחץ-קהילתיים, תחושת עליונות כלפי קהילות יהודיות אחרות וכלפי החברה המוסלמית הסובבת. הכינוי הוא כלי לאשרור החברות בקבוצה, לכן עדיין מוענקים כינויים בקרב בני הקבוצה גם לאחר שעזבו את טיטואן.

בסיום הספר יש רשימה של מאגר הכינויים בסדר אלף-ביתי. הנספחים לספר כוללים רשומות של מוהל שציין לא רק שמות אלא גם כינויים, דוגמאות של מכתבים פרטיים ועמוד מתוך ספר טלפונים של כפר בספרד. לספר מצורף תקליטור שניתן לשמוע ולראות באמצעותו ביצוע של קטעי אנקדוטות והקשרי כינויים בחכתייה מפי המידענים.

באמצעות ניתוח הכינויים נחשפת השפה הפנים-קהילתית האידיוסינקרטית הייחודית לחברי הקהילה שזר לא יבינה. המחברת השכילה להציג תמונה משכנעת ומקיפה של קהילה מיוחדת, מסוגרת וברלנית. אותה תמונה עולה מן הניתוח של אלכסנדר ובן-טולילה את סוגת הפתגמים בקהילה זו.¹² השוואת שני המחקרים מאששת את המסקנות של פינטו-אבסקיס. יתר על כן, באמצעות ניתוח מעמיק ורגיש של הכינויים, המשלב כלי ניתוח ספרותיים, פולקלוריסטיים, לשוניים ותרבותיים, המחברת מעמידה דגם שעשוי לשמש בניתוח קהילות אחרות. הספר כתוב בסגנון בהיר וקולח, שהופך את הקריאה למהנה, מלמדת ואף משעשעת.

12 אלכסנדר ובן-טולילה (לעיל, הערה 3).